

DZIECIŃSTWO I RELACJE RODZINNE MICHAŁA BUŁHAKOWA W ŚWIETLE WSPÓŁCZESNEJ WIEDZY PSYCHOLOGICZNEJ

MAGDALENA JEDRZEJUK-WITEK

Doctoral School of Humanities and Art –

Maria Curie-Skłodowska University in Lublin

MIKHAIL BULGAKOV'S CHILDHOOD AND FAMILY RELATIONSHIPS IN THE CONTEXT OF CONTEMPORARY PSYCHOLOGICAL KNOWLEDGE. The subject of the article is Mikhail Bulgakov's (1891–1940) childhood and relationships in his family of origin. Although biographers generally perceive the writer's childhood as a happy one, certain aspects of his life, such as his drug addiction or his consistent avoidance of the subject of his own childhood in his work, may prompt a revisionist view of this period in his life. This new perspective is further fostered by the ever-dynamic development of psychology and pedagogy, through which the role of childhood as a time in which the human psyche and personality are formed is more clearly recognised. In the context of Bulgakov, there is no doubt that especially the death of his father, Afanasiy Bulgakov, must have been a difficult experience for him as a teenage boy. Moreover, as the analysis shows, although the Bulgakov family was not lacking in joy and warmth, it was also not free of emotional problems that could have had an impact on both the writer's future life and work. The results of this analysis shed new light on a seemingly thoroughly familiar figure of the author, and can thus provide a starting point for new, contemporary interpretations of his works.

Keywords: Mikhail Bulgakov, childhood, family relationships, psychology, pedagogy

DOI: <http://dx.doi.org/10.17951/zcm.2024.13.208-220>

Dokonujący się współcześnie rozwój psychologii i pedagogiki sprawia, że zmienia się również powszechna świadomość dotycząca wpływu dzieciństwa na dalsze życie człowieka. Z tymi zmianami związane jest także rewizjonistyczne podejście do biografii słynnych ludzi, w tym pisarzy, mające na celu głębsze zrozumienie określonych aspektów ich życia i twórczości. Jednym z twórców, któremu – w kontekście dziecięcych doświadczeń – bez wątpienia warto poświęcić większą uwagę, niż dotychczas czynili to badacze, jest Michał Bułhakow (1891–1940). Choć biografowie przeważnie oceniają jego dzieciństwo jako bardzo szczęśliwe (Por.: Warlamow 2017: 11, 27), to jednak pewne elementy biografii pisarza, jak np. wieloletnie uzależnienie od

narkotyków, mogą skłaniać do ponownego i uważniejszego przyjrzenia się temu okresowi w jego życiu, który w znaczącej mierze kształtuje osobowość każdego człowieka i jego strategie radzenia sobie z emocjami – okresowi dzieciństwa i dorastania. W niniejszym artykule, głównie na podstawie źródeł biograficznych¹ (w związku z niedostępnością odnoszących się do analizowanego tematu źródeł autobiograficznych), dzieciństwo i okres dojrzewania przyszłego twórcy zostaną przeanalizowane w kontekście wydarzeń mogących stanowić dla młodego Bułhakowa silne przeżycie emocjonalne, a także w kontekście relacji łączących go z pozostałymi członkami jego rodziny generacyjnej. Wykorzystane zostaną do tego m.in. zagadnienia z zakresu psychologii rodziny. Celem tejże analizy jest (nieobecna w dotychczasowych badaniach życiorysu Bułhakowa) refleksja nad tym, co w najwcześniejszych latach życia pisarza mogło mieć szczególny, zwłaszcza traumatyzujący wpływ na jego rozwijającą się psychikę – a w konsekwencji, również na jego dalsze życie oraz na twórczość, na sposób opisu świata w utworach literackich.

Michaił Afanasjewicz Bułhakow urodził się 3 maja 1891 roku w Kijowie jako pierwsze dziecko Afanasija Iwanowicza Bułhakowa i jego żony Warwary Michajłowny Bułhakowej (z domu Pokrowskiej). Co istotne, obaj dziadkowie przyszłego pisarza byli prawosławnymi duchownymi, jego ojciec zaś – docentem (później profesorem) Kijowskiej Akademii Duchownej (Czudakowa 2020: 8–9). Związek rodziny Bułhakowów z religią był więc niezwykle silny, co naturalnie miało wpływ na wychowanie Michaiła oraz szóstki jego młodszego rodzeństwa. Zwłaszcza ojciec rodziny, choć sam nie zdecydował się podążać drogą duszpasterską, był człowiekiem głęboko wierzącym, co podkreślali m.in. jego koledzy z Akademii (Yanovskaya 1983: 5). Badacze piszą jednak, że kierunek jego wykształcenia nie był w pełni niezależnym wyborem samego Afanasija Iwanowicza; *У него, вышедшего из провинциальной и многодетной семьи священника, к тому же священника одной из беднейших в России, Орловской губернии, других путей к образованию, как и у его братьев, не было* (Yanovskaya 1983: 5). Nie sposób ocenić, na ile zaakceptował on swoją ścieżkę życiową, a na ile konieczność podążania tą ścieżką stanowiła dla niego ukryte źródło frustracji, ujawniającej się, na przykład, w napadach złego nastroju (które dziś mogłyby zostać uznane za stany depresyjne). *Тридцать один год прожил я на белом свете (вчера был день моего рожденья). Вспомнил я об этом, моя милая, и так-то грустно, грустно стало на душе! Что я сделал за это время для себя, что сделал для других? Способен ли я вообще что сделать, да и нужен ли я?* (Zemskaya 2004: 45)

¹ Wykorzystane źródła to, m.in.: *Михаил Булгаков и его родные. Семейный портрет* J. Ziemskiej, *Michaił Bułhakow. Biografia Mistrza* A. Warłamowa, *Michaił Bułhakow. Leksykon życia i twórczości* B. Sokołowa czy *Michaił Bułhakow. Życie nieoczywiste* M. Czudakowej. Pozostałe prace zostały wskazane w załączonej bibliografii.

– z takich pełnych rezygnacji i goryczy myśli Afanasij Bułhakow zwierzał się swojej przyszłej żonie w liście z kwietnia 1890 roku – a więc na około trzy miesiące przed ślubem, tj. w okresie, który teoretycznie powinien być czasem radosnym. W istocie, autor powyższych słów zdawał sobie sprawę z większej niż przeciętna zmienności swoich nastrojów (*Тебя может поразить неровность моего настроения, которая так заметно сказывается в моих письмах. Да! Оно очень неровно.* – Zemskaia 2004: 322), lub też, posługując się współczesną nomenklaturą – labilności emocjonalnej, która towarzyszy m.in. depresji czy zaburzeniom nerwicowym (Bilikiewicz 1992: 811). Oczywiście, nie można z całą pewnością stwierdzić, czy opisane wyżej objawy spełniały u ojca pisarza kryteria zaburzenia, niemniej nie ulega wątpliwości, że ujawniały się one w jego psychice na tyle, by być dostrzeżonymi przez badaczy (Por.: Warlamow 2017: 22–23). Jego osobowość natomiast, pomijając kwestię dziedziczenia pewnych jej cech przez dzieci, miała już bezpośredni wpływ na to, jakim ojcem był Afanasij Iwanowicz.

Bodaj najbardziej wymowny opis Afanasija Bułhakowa jako ojca pojawia się we wspomnieniach młodszej siostry Michaiła – Nadieżdy Afanasjewny Bułhakow-Ziemskiej:

Когда отец умер, мне было 13 лет. Мне казалось, что мы, дети, плохо его знали. Ну что же, он был профессором, он очень много писал, он очень много работал. Много времени проводил в своем кабинете. (...) У него была довольно строгая наружность. Но он был добр к людям, добр по-настоящему, без всякой излишней сентиментальности. И эту ласку к людям, строгую ласку, требовательную, передал отец и нам. В доме была требовательность, была серьезность, но мне кажется, я могу с полным правом сказать, что основным методом воспитания детей у Афанасия Ивановича и Варвары Михайловны Булгаковых были шутка, ласка и доброжелательность. (Zemskaia 2004: 79)

Obraz, który wyłania się z przytoczonych słów to obraz nieco ambiwalentny; ojca, z jednej strony, życzliwego, z drugiej – wymagającego, najczęściej zaś – nieobecnego, może nawet emocjonalnie niedostępnego. Ta właśnie niedostępność oraz pewna surowość zdaje się przeważać nad dobrocią i życzliwością w tym niezbyt emocjonalnym opisie. Nawet wspomniana *dobroć dla ludzi* sprawia wrażenie dobroci, odnoszącej się do ludzkości w ogóle; cechy, której Afanasij wymagał również od swoich dzieci. Nie ma tu jednak słowa o bezpośredniej, ciepłej emocjonalnej relacji pomiędzy ojcem a poszczególnymi dziećmi – czy też choćby jednym, którym była autorka cytowanej wypowiedzi. Wiek trzynastu lat jest bez wątpienia wczesnym, jak na stratę jednego z rodziców – trudno jednak uznać, że to zbyt mało czasu, by móc nieco lepiej go poznać. Owszem, stosunkowo małe zaangażowanie ojca w wychowywanie dzieci było standardowe jak na ówczesne realia (Por.: Zhiromskaya & Aralovets 2018: 18), co jednak nie

zmienia faktu, że mogło to wywierać na potomków określony emocjonalny wpływ. Jednocześnie zaś, jeśli Afanasij Iwanowicz odznaczał się większą dobrocią i czułością w stosunku do swoich pociech, niż przeważająca część ówczesnych ojców (co wydaje się uzasadnionym stwierdzeniem, biorąc pod uwagę panujący wówczas autorytarny, czy wręcz despotyczny model wychowania – Zhiromskaya & Aralovets 2018: 23–24), to jego częsta niedostępność tym bardziej mogła wywoływać u dzieci przykre emocje, takie jak żal czy tęsknota, pogłębione dodatkowo przez jego przedwczesną śmierć.

W tym miejscu warto zwrócić uwagę na fakt, że poza wspomnieniami Nadieždy Afanasjewny niełatwo znaleźć jakikolwiek inny przekaz o Afanasiju Bułhakowie z perspektywy relacji ojciec-dziecko, co samo w sobie również jest znamienne. Zwłaszcza po Michaiile jako wybitnym pisarzu można by spodziewać się podjęcia w utworach literackich tematu dzieciństwa i relacji z rodziną; on jednak nigdy wprost go nie poruszył. Jak trafnie ujmuje to Aleksiej Warlamow, zadziwia, że *Michaił Bułhakow, autor o bardzo autobiograficznym profilu, nie napisał nic szczególnego o swoim dzieciństwie, pacholeństwie i młodości, gdy weźmie się pod uwagę fakt, że ten temat miał w literaturze rosyjskiej długą tradycję* (Warlamow 2017: 27–28). Biorąc pod uwagę fakt, że niektórzy biografowie oceniają dzieciństwo pisarza jako bardzo szczęśliwe i spokojne (Por.: Warlamow 2017: 11, 27), należałoby założyć, że po prostu nie dostarczyło mu ono żadnych wyjątkowych przeżyć, które pragnąłby opisać. Wydaje się jednak, że z takim stanowiskiem można polemizować. Pozytywne doświadczenia powinny bowiem budzić w nim wdzięczność i wzruszenie, a co za tym idzie – chęć uwiecznienia w literaturze wspomnień o tak szczęśliwym okresie życia oraz o ludziach, którzy go takim uczynili. Zatem uzasadniona wydaje się również następująca teza: powodem konsekwentnego unikania tematu dzieciństwa w twórczości autora *Mistrza i Małgorzaty* równie dobrze mogły być przeżywane wówczas trudne emocje, których Bułhakow nie był w stanie przepracować na tyle, by świadomie je zintegrować i uczynić częścią swojej osobowości artystycznej.

Wracając do tematu sytuacji rodzinnej pisarza – tym, co dodatkowo zwraca uwagę we fragmencie wspomnień Nadieždy Afanasjewny jest zestawienie obrazu wymagającego wobec dzieci ojca z *żartem, dobrocią i życzliwością* jako podstawową metodą wychowania. W świetle powyższego dość prawdopodobnym zdaje się przypuszczenie, że Bułhakowowie nie stosowali wobec dzieci powszechnych wówczas kar cielesnych, co samo w sobie bez wątpienia jest postawą godną uznania. Jeśli jednak wymagania rodziców miały być egzekwowane głównie za pomocą humoru i żartu, to nie sposób wykluczyć, że ów żart nosił niekiedy znamiona słownej agresji bądź też był sposobem unikania konfrontacji z trudnymi emocjami. Potwierdzają to

słowa córki, która pisała, że Afanasij Iwanowicz *проработал в академии 20 лет, и за эти 20 лет у него ни разу не было не только ссоры или каких-нибудь столкновений с сослуживцами, но даже размолвки. Это было в его характере* (Zemskaya 2004: 79). Wiele wskazuje więc na to, że ojciec Michaiła Bułhakowa prezentował represyjny (represywny) styl radzenia sobie ze stresem (przejawiający się jako skłonność do wypierania negatywnych emocji), który w jakimś stopniu przyczynił się do rozwoju jego choroby (Por.: Weinberger & Davidson 1994: 588–589). Zależność ta mogła z kolei wystąpić także u samego pisarza, którego dotknęła identyczna przypadłość.

Za zasadnością stwierdzenia, że najstarszy syn Afanasija przynajmniej w jakimś stopniu przejął od ojca postawę polegającą na unikaniu trudnych emocji przemawiają ustalenia Ziemskiej, odnoszące się do okresu po śmierci ojca w marcu 1907 roku, która to *для всей семьи была неожиданным и очень страшным ударом* (Zemskaya 2004: 79). Cała odpowiedzialność za wielodzietną rodzinę spadła wówczas na Warwarę Michajłownę. Tym niemniej, niespełna szesnastoletni Michaił, jako pierworodny syn mógł również, choćby podświadomie, odczuwać pewną współodpowiedzialność za los pozostałych członków rodziny, lub nawet konieczność przejścia w jakimś stopniu roli zmarłego ojca. W tym kontekście warto przyjrzeć się poniższej charakterystyce rodziny Bułhakowów już po odejściu Afanasija Iwanowicza:

(...) в этой компании разнохарактерные были люди, и вот, в частности Михаил Афанасьевич, старший, первенец, отличался одной особенностью. Он был весел, он задавал тон шуткам, он писал сатирические стихи про ту же самую маму и про нас, давал нам всем стихотворные характеристики, рисовал карикатуры. (...)

Так вот Михаил. Он очень много смеялся и задавал тон нашему веселью, был превосходным рассказчиком (...). Но были моменты в его жизни, когда он задумывался. Он сидел у себя за письменным столом (студентом уже с папиросой), молчал и думал. О чем он думал? О чем он молчал? О смысле жизни. О цели жизни. О назначении человека. (Zemskaya 2004: 81)

Nastoletni Michaił, wiodący prym w zabawie, żartach, rozbawianiu i zabawianiu pozostałych członków rodziny, mógł w ten sposób starać się zadbać o dobre samopoczucie mamy i rodzeństwa – w sposób, do jakiego przywykł w dotychczasowym życiu. To z kolei można potraktować jako przejaw parentyfikacji emocjonalnej, czyli sytuacji, w której dziecko uczestniczy w *zaspokajaniu socjoemocjonalnych potrzeb całej rodziny lub poszczególnych jej członków* (Sapia-Drewniak & Zarczynska-Hyla 2017: 34). Zgodnie ze współczesną wiedzą, fakt bycia najstarszym dzieckiem dodatkowo predysponował go do doświadczenia parentyfikacji (Zlobicki 2018: 345). Naturalną konsekwencją tego stanu rzeczy musiało natomiast być, po pierwsze, zaniedbanie

własnych potrzeb emocjonalnych poprzez skupienie się na pozostałych członkach rodziny, po drugie zaś – ciągle unikanie konfrontacji z trudnymi emocjami (zarówno własnymi, jak i odczuwanymi przez matkę i rodzeństwo), których po śmierci ojca bez wątpienia było bardzo wiele. Nadieżda Afanasjewna praktycznie nie wspomina jednak o procesie żałoby – jedyna wzmianka, która mówi cokolwiek na ten temat, dotyczy Warwary Michajłowny: *сначала она (видно было это) растерялась, но потом нашла в себе силы* (Zemskaya 2004: 79). Próżno szukać informacji o tym, jak emocjonalnie poradził sobie z żałobą Michaił Bułhakow. Na podstawie analizowanych źródeł można natomiast domniemywać, że nie miał on możliwości w pełni przepracować związanych z nią emocji. Niewykluczone, że początkowe załamanie matki – odtąd jedynej opiekunki rodziny – na tyle wzbudziło w nim lęk o dalszy los swój i rodzeństwa, że został niejako zmuszony do wcielenia się w rolę pocieszyciela, przez co zabrakło przestrzeni na jego własne trudne przeżycia. Natomiast żarty, śmiech i zabawa, które w relacji Nadieżdy Ziemskiej pojawiają się wkrótce po wzmiance o śmierci ojca, zdają się bliższe zaprzeczaniu straty, niż jej świadomemu przeżywaniu, prowadzącemu do akceptacji. Nie sposób jednak w takiej sytuacji uciec od trudnych emocji, a więc i Michaił nie był od nich wolny. Możliwe, że momenty, w których *он задумывался (...), молчал и думал* (Zemskaya 2004: 81), były właśnie chwilami, gdy nie mógł już dłużej uciekać od bolesnych myśli i uczuć, więc odgradzał się z nimi od reszty świata – być może w przekonaniu, że nie znajdzie u nikogo wsparcia i zrozumienia. Jednocześnie nasuwa się w tym miejscu skojarzenie z analogicznym obrazem Afanasija Iwanowicza – notabene jedynym, jaki zawarł w swych wspomnieniach sam Michaił Afanasjewicz. W latach 20. opowiadał on swojemu biografowi, Pawłowi Siergiejewiczowi Popowowi: *Образ лампы с абажуром зеленого цвета. Это для меня очень важный образ. Возник он из детских впечатлений – образа моего отца, пишущего за столом* (Yanovskaya 1983: 7). Kilka-kilkanaście lat później syn profesora, podobnie jak on siedział przy biurku, oddając się rozmyśleniom na nie mniej doniosłe tematy, niż te, którymi przez całe życie zajmował się jego ojciec. I znów, niezwykle wymownie podsumowuje tę analogię Nadieżda Afanasjewna:

Как-то отец написал своим товарищам-студентам: «Будьте честными мыслителями». Михаил был мыслителем, прежде всего – честным и вдумчивым. Отсюда рождение романа *Белая гвардия* и отсюда *Мастер и Маргарита*, роман о добре и зле, и о справедливости. (Zemskaya 2004: 83–84)

Na podstawie tego przykładu można wnioskować, że potrzeba identyfikacji z ojcem czy też sprostania prezentowanym przez niego wzorcom była w pisarzu dość silna, choć w wielu istotnych aspektach obaj różnili się od siebie. Jakim dokładnie było emocjonalne podłoże tak nieoczywistego stosunku Michaiła do postaci ojca – na razie pozostaje wciąż pytaniem otwartym. Już teraz jednak wydaje się być pewnym, że relacja ta – zarówno w znaczeniu dosłownym, jak i w kontekście obrazu ojca, obecnego w psychice Bułhakowa – była bardziej złożona i niosła za sobą większy ładunek emocjonalny, niż dotąd przypuszczano.

W przeciwieństwie do Afanasija Bułhakowa, jego żona, Warwara Michajłowna, wydaje się nieco mniej skomplikowaną, choć bez wątpienia interesującą osobowością. Przez Nadieżdę Afanasjewnę została opisana jako *жизнерадостная и очень веселая женщина. Хохотунья* (Zemskaya 2004: 75). Tę podstawową różnicę pomiędzy usposobieniem żony i męża doskonale obrazuje zmiana, jaka zaszła w atmosferze ich domu po odejściu głowy rodziny: *W domu Bułhakowów po śmierci ojca zapanował duch młodzieńczej swobody. Za jego życia atmosfera w domu była zupełnie inna, bardziej podniosła i surowa* (Czudakowa 2020: 25). Z drugiej jednak strony, nie można powiedzieć, by Warwara Michajłowna była osobą nieodpowiedzialną – przynajmniej w sferze materialnej czy organizacyjnej. Sam fakt, że jako wdowa samodzielnie poradziła sobie z utrzymaniem nie tylko siódemki własnych dzieci, lecz była również w stanie zaopiekować się dwójką synów szwagra (Zemskaya 2004: 79–80), już bardzo wiele mówi o jej sile i zaradności. Jak pisze Aleksiej Warłamow: *Była wymagająca, wewnątrznie zdyscyplinowana; (...) bardzo poważnie traktowała swoją rolę dobrej żony i matki, była energiczna, żywotna, pewna siebie i w trudnych sytuacjach opanowana* (Warłamow 2017: 19–20). Ponadto wydaje się, że w przeciwieństwie do męża była w pełni pogodzona ze swoją sytuacją życiową oraz charakteryzowało ją stabilne poczucie własnej wartości. *И она как-то вся дышала сознанием своих сил и уверенностью в себе* (Zemskaya 2004: 33), jak określiła jej młodsza siostra, Szuroczka Barchatowa. Choć Warwara była od Afanasija młodsza aż o 10 lat, to treść ich korespondencji sugeruje, że to ona częściej służyła mu emocjonalnym wsparciem i pocieszeniem w chwilach psychicznego kryzysu. Wiele wskazuje na to, że to właśnie ona była ostoją dla niego, choć jednocześnie za życia męża nigdy nie próbowała podważyć jego pozycji głowy rodziny. Co jednak najistotniejsze z punktu widzenia celu podjętych badań, relacja Warwary Michajłowny i Afanasija Iwanowicza miała niepodważalny wpływ nie tylko na dzieciństwo, ale i dorosłe życie ich syna Michaiła. Zależność pomiędzy wzorcem relacji rodzicielskiej a dynamiką związków pisarza z kobietami została trafnie dostrzeżona przez Aleksieja Warłamowa:

Nie jest takie ważne, dlaczego zdaniem innych całkiem dobrze urządzony docent Kijowskiej Akademii Duchownej i radca nadworny uważał się za nieudacznika i pasierba losu, ważne jest, że odpowiedzią były właśnie takie rozsądne słowa i uspokajający ton, jakich trzydziestoletni mężczyzna oczekiwał od swojej przyszej żony, nawet jeśli była dziesięć lat od niego młodsza. Te stosunki, te uczucia stały się podstawą ich rodzinnego szczęścia (...). Czy w przyszłości u kobiet nie będzie szukać podobnego pocieszenia i wsparcia pisarz, sam zewnętrznie opanowany, pewny siebie, a w środku załamany, udręczony i lękający się samotności? (Warlamow 2017: 24)

Zawarta w przytoczonej wypowiedzi analogia może być uznana za kolejny dowód na silną, choć może nie w pełni uświadomioną, identyfikację Michaiła z postacią ojca, co skutkowało między innymi instynktownym poszukiwaniem w partnerkach cech matki.

W świetle tego, co już zostało napisane, wydaje się, że relację Michaiła Bułhakowa z matką cechowała większa bliskość i otwartość niż jego relację z ojcem. Oczywiście, po części wynikało to w sposób naturalny z ówczesnego podziału ról społecznych, lecz widać tu również korelację tego faktu z osobowością i postawą rodzicielską każdego z rodziców. Jak już zasygnalizowano, analiza źródeł, opisujących życie rodziny Bułhakowów po śmierci Afanasija Iwanowicza doskonale uwidacznia różnice pomiędzy małżonkami w wymienionych aspektach. Surowość, która najwyraźniej była domeną głowy rodziny, przez Warwarę Michajłownę została zastąpiona dużą dozą zaufania do dzieci i bardziej partnerską relacją z nimi: *Мать не стесняла нашей свободы, доверяла нам. И мы со своей стороны были с нею очень откровенны. У нас не было того, что бывает в других семьях, – недоверия* (Zemskaya 2004: 81) – pisała Nadieżda Afanasjewna. Taka postawa, z jednej strony, sprzyja rozwijaniu poczucia własnej wartości u dzieci, w odróżnieniu od postawy nadmiernie kontrolującej (Rys 2011: 77). Z drugiej strony natomiast ta swoboda mogła być koniecznością, wywołaną zarówno obciążeniem matki licznymi obowiązkami, jak i jej złym stanem psychicznym po odejściu męża. Wiązała się zatem nieuchronnie z oczekiwaniem od dzieci odpowiedzialności za siebie (a w przypadku starszego rodzeństwa – również za młodszych członków rodziny) na poziomie właściwym osobom dorosłym. Potwierdza to postawioną wcześniej tezę o doświadczeniu parentyfikacji przez nastoletniego Michaiła Afanasjewicza. Wiele wskazuje na to, że po śmierci ojca, będącej wydarzeniem dramatycznym samym w sobie, przyszły pisarz musiał mierzyć się z kolejnymi, niełatwymi emocjonalnie zmianami w życiu rodzinnym, co zamiast sprzyjać pogodzeniu się ze stratą mogło wyrzucić dodatkowy efekt traumatyzujący. Bądź co bądź, w bardzo młodym wieku stał się najstarszym mężczyzną w rodzinie. Jeśli więc Warwara Michajłowna obdarzała swoje dzieci dużym zaufaniem, to z całą pewnością największe należało się jej najstarszemu synowi. Duże zaufanie natomiast nierozzerwalnie wiąże się z dużą odpowiedzialnością.

Analizując relację Bułhakowa z matką, należy wspomnieć również o reakcji pisarza na ułożenie sobie przez nią życia na nowo. Warwara Michajłowna ponownie wyszła za mąż za Iwana Pawłowicza Woskriesińskiego w maju 1918 roku, a więc jedenaście lat po śmierci Afanasija Iwanowicza. Młodszy od niej o siedem lat lekarz pojawił się jednak w jej życiu dużo wcześniej – w 1906 roku, *gdy Afanasij Iwanowicz się rozchorował, i został na zawsze jako przyjaciel rodziny i człowiek bliski Warwarze Michajłownie* (Warlamow 2017: 39). Jak wiadomo ze wspomnień Tatiany Łappy, pierwszej żony Michaiła Bułhakowa, nie był on zadowolony z nowego związku, w który weszła jego rodzicielka:

Михаил (...) возмущался, что Варвара Михайловна с Воскресенским... (...) Он мне говорил: *Я просто...* Он выходил из себя. Конечно, дети не любят, когда у матери какая-то другая привязанность. Или они уходили гулять куда-то там на даче, он говорит: *Что это такое, парочка какая пошла*. Переживал. Он прямо говорил мне: *Я просто поражаюсь, что мама затеяла роман с доктором*. Очень был недоволен. (Parshin 1991: 26)

Z dostępnych relacji rodzeństwa Bułhakowa wynika, że Woskriesiński był przyzwoitym i uczciwym człowiekiem, który dał szczęście zarówno Warwarze, jak i jej dzieciom (Vilenskiy 1991: 22–23), istnieje więc duże prawdopodobieństwo, że Michaiłem kierowała zazdrość o matkę. Zgodnie z przyjętym przez nas wcześniej założeniem odnoszącym się do doświadczenia przez niego parentyfikacji, przypuszczalnie odczuwał on pewną nadopiekuńczość w stosunku do matki (zjawisko infantylizacji – por.: Schier 2015: 33) lub stawiał samego siebie w roli jej partnera, co również jest formą parentyfikacji emocjonalnej (Schier 2015: 23). Tłumaczy to jednocześnie tak głęboko tkwiącą w pisarzu potrzebę identyfikacji z postacią ojca. W takiej sytuacji nowy związek Warwary Michajłowny traktowany był przez niego jako przyczyna osłabienia jego relacji z matką oraz zagrożenie poczucia tożsamości i pozycji w rodzinie. Jednakże ta zaborczość mogła mieć też nieco bardziej *dziecięcy* wymiar – tj. wynikać z deficytów uwagi rodzicielskiej i lęku przed utratą uwagi matki. Ponadto zaś, na nieco bardziej świadomym poziomie, znaczenie miała tu zapewne kwestia lojalności wobec zmarłego. Dla młodego człowieka, wciąż przeżywającego żałobę po ojcu, pojawienie się nowego mężczyzny w rodzinie to trudny do zaakceptowania fakt, wiązany niekiedy ze zdradą nieżyjącego rodzica i powodujący pewien chaos w postrzeganiu autorytetów. Michaiłowi było zapewne w tej sytuacji tym trudniej, że ze swoim ojczymem bardzo dobrze dogadywał się w sprawach światopoglądowych (*Миша (...) решил для себя вопрос о религии – неверие. (...) Находит поддержку у Ивана Павловича – Zemskaya 2004: 92*) – o wiele lepiej, niż miałby szansę porozumieć z ojcem.

Ostatnim elementem analizowanego w niniejszym artykule środowiska rodzinnego Michaiła Bułhakowa będą jego relacje z czterema siostrami i dwoma braćmi. O tym jednak, w oparciu o zgromadzone źródła, trudno napisać więcej, niż to, co zostało już wcześniej zasygnalizowane – przynajmniej w kontekście dzieciństwa pisarza. Ogólnie rzecz biorąc, były to relacje bliskie i przyjazne, i w większości takimi pozostawały w okresie dorosłości rodzeństwa. Niewykluczone, że widoczne w tych relacjach ciepło emocjonalne w jakiejś mierze zastępowało te uczucia, które m.in. z racji liczebności rodziny nie zawsze mogły być okazane przez rodziców każdemu dziecku z osobna. Warto jednak zwrócić większą uwagę na pewne szczegóły związane z relacją Michaiła z rodzeństwem. Po pierwsze, skłonność chłopca do żartów, które często bywały ostre, wręcz niegrzeczne: *Мы любили шутить друг над другом (тон задавал старший брат), а шутки бывали острые и задевающие* (Bulgakova & Lyandres 1988: 59). Taka forma dokuczania młodszym braciom i siostram mogła być przejawem zazdrości i rywalizacji – np. o uwagę i uznanie rodziców, bądź stanowić formę pośredniego wyrażenia złości mającej źródło gdzie indziej. Po drugie, poczucie odpowiedzialności za rodzeństwo, w dzieciństwie wyrażające się w nadawaniu tonu zabawie, znajduje odzwierciedlenie również w niektórych aspektach ich dorosłych relacji. Najbardziej widoczne jest ono w stosunku Michaiła do dwóch sióstr – Jeleny i Warwary. W obu przypadkach pisarz nie był zadowolony z dokonanego przez nie wyboru kandydatów na mężów, przy czym Jelena ostatecznie nie poślubiła swojego wybranka ze względu na stanowczy sprzeciw brata (Sokolow 2003: 81), Warwara zaś zerwała relację z Michaiłem, gdy ten w negatywnym świetle sportretował jej męża w utworze *Biała gwardia* (Sokolow 2003: 90). Świadczy to o nacechowanej wręcz autorytaryzmem postawie mężczyzny wobec sióstr, za które również w dorosłym życiu czuł się odpowiedzialny. Pewien rodzaj opiekuńczości zauważalny jest także w stosunku do reszty rodzeństwa, o czym można wnioskować chociażby z zachowanej korespondencji. Potwierdza to zatem tendencję do przyjmowania przez Bułhakowa roli opiekuna. Tendencja ta, jak widać na przykładzie Warwary Afanasjewny, nie zawsze miała pozytywny wpływ na jego relacje z innymi. Jak pisze Katarzyna Schier:

Ta osoba z rodzeństwa (...), która jest w roli opiekuna, także może rozwijać postawę wielkościową, choć o nieco innym charakterze. Mały Herakles ze względu na swoje życie wierzy, że jest stworzony do wielkich zadań i inni powinni go za to podziwiać. Także on jest wyjątkowy, może pouczać innych i moralizować. To oddziela go jednak często od innych ludzi. (Schier 2015: 45)

W istocie, wiele wskazuje na to, że relacja Michaiła z resztą rodzeństwa nie była do końca równorzędna, bywał on w stosunku do braci i siostr dość arbitralny, co można zauważyć w przekazie Nadieždy Afanasjewny, opisującej, jak wyglądały ich zabawy. Przewodzenie pozostałym dzieciom i próby wyróżnienia się już w tamtym okresie to pierwsza oznaka rodzącego się w przyszłym pisarzu poczucia wyjątkowości i omnipotencji, które mogło mieć wpływ na ukształtowanie się szczególnego poczucia artystycznej misji u dorosłego Bułhakowa. To poczucie misji zaś, jak wiadomo z jego biografii, nie osłabło w nim nawet pod wpływem represji ze strony władzy radzieckiej. Niewykluczone więc, że było ono bardzo silnie zakorzenione w psychice pisarza, jego źródeł zaś nie potrafił on sobie w pełni uświadomić.

Przeprowadzona analiza środowiska rodzinnego, w którym wzrastał i kształtował swoją osobowość (w tym również artystyczną) Michaił Bułhakow, wskazuje na to, że choć w jego rodzinie nie brakowało radości i ciepła, to nie była ona wolna od różnych problemów emocjonalnych, które mogły mieć wpływ zarówno na przyszłe życie, jak i twórczość pisarza. Mamy nadzieję, że rezultaty tejże analizy rzucą nowe światło na, zdawałoby się, wszechstronnie poznaną już postać autora *Mistrza i Małgorzaty*, przez co będą stanowiły punkt wyjścia dla nowych interpretacji jego utworów.

REFERENCES

- Bilikiewicz 1992:** Bilikiewicz, Adam, ed. *Psychiatry. Textbook for Students of Medicine*. Warsaw: Wydawnictwo Lekarskie PZWL, 1992. [In Polish: Bilikiewicz, Adam, red. *Psychiatria. Podręcznik dla studentów medycyny*. Warszawa: Wydawnictwo Lekarskie PZWL, 1992.]
- Bulgakova & Lyandres 1988:** Bulgakova, Yelena & Semen Lyandres. *Memories of Mikhail Bulgakov*. Moscow: Sovetskiy pisatel, 1988. [In Russian: Булгакова, Елена & Семен Ляндрес. *Воспоминания о Михаиле Булгакове*. Москва: Советский писатель, 1988.]
- Czudakowa 2020:** Czudakowa, Marietta. *Mikhail Bulgakov: The Life and Times*. Warsaw: Wydawnictwo Akademickie SEDNO, 2020. [In Polish: Czudakowa, Marietta. *Michaił Bułhakow. Życie nieoczywiste*. Warszawa: Wydawnictwo Akademickie SEDNO, 2020.]
- Parshin 1991:** Parshin, Leonid. *Devilishness in the American Embassy in Moscow, or 13 Mysteries of Mikhail Bulgakov*. Moscow: Knizhnaya palata, 1991. [In Russian: Паршин, Леонид. *Чертовщина в Американском посольстве в Москве, или 13 загадок Михаила Булгакова*. Москва: Книжная палата, 1991.]

- Rys 2011:** Rys, Maria. "The Formation of Self-Esteem and Relationships with Others in Different Family Systems." *Kwartalnik Naukowy Fides et Ratio*, no 2 (6 / 2011): 65 – 84. [In Polish: Ryś, Maria. „Kształtowanie się poczucia własnej wartości i relacji z innymi w różnych systemach rodzinnych.” *Kwartalnik Naukowy Fides et Ratio*, nr. 2 (6 / 2011): 65 – 84.]
- Sapia-Drewniak & Zarczynska-Hyla 2017:** Sapia-Drewniak, Eleonora & Jolanta Zarczynska-Hyla. "Parentification in the Family. From the Experience of Young Adults." *Edukacja Dorosłych*, no 1 (2017): 33–42. [In Polish: Sapia-Drewniak, Eleonora & Jolanta Żarczyńska-Hyla. „Parentyfikacja w rodzinie w doświadczeniach młodych dorosłych.” *Edukacja Dorosłych*, nr. 1 (2017): 33–42.]
- Schier 2015:** Schier, Katarzyna. *Adult Children. Psychological Issues of Role Reversal in the Family*. Warsaw: Scholar, 2015. [In Polish: Schier, Katarzyna. *Dorośle dzieci. Psychologiczna problematyka odwrócenia ról w rodzinie*. Warszawa: Scholar, 2015.]
- Sokolow 2003:** Sokolow, Boris. *Bulgakov Encyclopedia*. Warsaw: Trio, 2003. [In Polish: Sokołow, Boris. *Michaił Bułhakow. Leksykon życia i twórczości*. Warszawa: Trio, 2003.]
- Vilenskiy 1991:** Vilenskiy, Yuriy. *Doctor Bulgakov*. Kyiv: Zdorovya, 1991. [In Russian: Виленский, Юрий. *Доктор Булгаков*. Киев: Здоровья, 1991.]
- Warlamow 2017:** Warlamow, Aleksiej. *Mikhail Bulgakov*. Warsaw: Świat Książki, 2017. [In Polish: Warlamow, Aleksiej. *Michaił Bułhakow. Biografia Mistrza*. Warszawa: Świat Książki, 2017.]
- Weinberger & Davidson 1994:** Weinberger D. A. & M. N. Davidson. "Styles of Inhibiting Emotional Expression: Distinguishing Repressive Coping from Impression Management." *Journal of Personality*, no 62 (4 / 1994): 587–613.
- Yanovskaya 1983:** Yanovskaya, Lidiya. *Mikhail Bulgakov's Creative Path*. Moscow: Sovetskiy pisatel, 1983. [In Russian: Яновская, Лидия. *Творческий путь Михаила Булгакова*. Москва: Советский писатель, 1983.]
- Zemskaya 2004:** Zemskaya, Elena. *Mikhail Bulgakov and His Family. Family Portrait*. Moscow: Языки славянской культуры, 2004. [In Russian: Земская, Елена. *Михаил Булгаков и его родные. Семейный портрет*. Москва: Языки славянской культуры, 2004.]
- Zhiromskaya & Aralovets 2018:** Zhiromskaya, Valentina & Natalya Aralovets. *Russian Children in the End of the 19th – the Beginning of the 20th Century: Historical and Demographic Sketches*. Moscow – Saint Petersburg: Tsentr gumanitarnykh initsiativ, 2018. [In Russian: Жиромская, Валентина & Наталья Араловец. *Российские дети в конце XIX – начале XX в.: историко-демографические очерки*. Москва – Санкт-Петербург: Центр гуманитарных инициатив, 2018.]
- Zlobicki 2018:** Zlobicki, Wiktor. "Parentification as a Process of Role Reversal in the Family." *Wychowanie w Rodzinie*, vol. XIX, no 3 (2018): 341–353. [In Polish: Żłobicki, Wiktor. „Parentyfikacja jako proces odwrócenia ról w rodzinie.” *Wychowanie w Rodzinie*, t. XIX, nr. 3 (2018): 341–353.]

MAGDALENA JĘDRZEJUK-WITEK (MAGDALENA JĘDRZEJUK-WITEK), PHD STUDENT
Doctoral School of Humanities and Art – Maria Curie-Skłodowska University in Lublin

 <https://orcid.org/0000-0003-4543-3144>

“Mikhail Bulgakov’s Childhood and Family Relationships in the Context of Contemporary Psychological Knowledge.” [Original title in Polish: „Dzieciństwo i relacje rodzinne Michaiła Bułhakowa w świetle współczesnej wiedzy psychologicznej.”] *Cyrillo-Methodian Papers*, no 13 (2024): 208–220.

DOI: <http://dx.doi.org/10.17951/zcm.2024.13.208-220>

